

РОЗДІЛ I

Україна і Польща напередодні Другої світової війни

Віктор Колесник

Україна і Польща в європейській політиці напередодні Другої світової війни

На основі вітчизняних і зарубіжних джерел проаналізовано і висвітлено основні події, пов'язані з актуалізацією українського та польського питання в політиці провідних європейських країн напередодні Другої світової війни, необхідністю перерозподілу сфер впливу в центральній Європі, що у підсумку спричинило новий етап міжнародної кризи в Європі, який завершився світовою війною.

Ключові слова: Україна, Польща, європейська політика, Друга світова війна, агресія, сфери впливу, Договір про ненапад.

Колесник Віктор. Украина и Польша в европейской политике накануне Второй мировой войны. В статье на основании отечественных и зарубежных источников проанализированы и освещены основные события, связанные с актуализацией украинского и польского вопроса в политике ведущих европейских стран накануне Второй мировой войны, необходимостью перераспределения сфер влияния в Центрально-Восточной Европе, в итоге вызвавшей новый этап международного кризиса в Европе, завершившегося мировой войной.

Ключевые слова: Украина, Польша, европейская политика, Вторая мировая война, агрессия, сферы влияния, Договор о ненападении.

Kolesnik Viktor. Ukraine and Poland in European Politics on the Eve of Second World War. In the article on the basis of home and foreign sources the basic events related to actualization of the Ukrainian and Polish question in politics of the leading European countries on the eve of Second world war caused by the necessity of redistribution of spheres of influence in Central-East Europe, as the result caused the new stage of international crisis in Europe, coming to an end world war, are analyzed and lighted up.

Key words: Ukraine, Poland, European policy, Second world war, aggression, spheres of influence, Agreement, is about non-aggression.

Напередодні Другої світової війни спостерігається актуалізація українського і польського питання в політиці провідних країн Західної Європи. Як відомо, з березня 1939 р. розпочався новий етап міжнародної кризи в Європі, який спричинив остаточну ліквідацію Чехословаччини. Німеччина проголосила протекторат над Богемією та Моравією. Словаччина отримала так звану ілюзорну незалежність і перетворилася у васальну державу. Карпатську Україну з дозволу Німеччини окупувала Угорщина. Українська автономія, яка протягом кількох місяців була предметом зацікавлення багатьох країн, зникла з політичної мапи Європи. Вміло використовуючи «українську карту», Гітлер на початку березня 1939 року зумів розкрити наміри всіх країн, заангажованих в українській проблемі, до якої щільно прилучалося в цей час і польське питання.

Незважаючи на небезпеку, яку несла в собі актуалізація українського питання для Польщі, зокрема в планах гітлерівської Німеччини, вона не захотіла йти на територіальні поступки Берліну, та, дотримуючись заповіту Ю. Пілсудського про неприпустимість військового союзу з Німеччиною чи Радянським Союзом, відкинула німецькі пропозиції щодо будь-яких спільних військових об'єднань. Хоча, як показав розвиток наступних подій, Польща до кінця не усвідомлювала свою роль у планах Третього Рейху. Як вважає В. Коваль, аж до самого гітлерівського нападу на Польщу у Варшаві були переконані: єдиним предметом розходжень з Німеччиною є питання про Данціг, варто

Польщі тут поступитися, як Гітлер укладе з нею союз проти СРСР і у будь-який зручний для неї момент сприятиме антирадянській війні та розширенню Польщі до Чорного моря через загарбання Радянської України [4, 12].

Спостереження за реакцією західних держав щодо «європеїзації» українського і польського питання дозволили лідерам Третього Рейху зробити висновок, що ці країни ладні примиритися з німецькою експансією на Схід під гаслом розв'язання як української, так і польської проблем. З іншого боку, СРСР не буде протидіяти німецькому руху на Захід за умови непорушення українського питання. Як вважає Н. Свідерська, і це підтвердили подальші події, розігравши «українську карту», Гітлер не мав на той час якихось конкретних планів щодо її використання у майбутньому. Адже на березень 1939 р. лідери Третього Рейху, намалювавши напрямок майбутньої експансії – Захід, ще остаточно не визначили місця й ролі Польщі та Радянського Союзу: бути їм союзниками чи ворогами. І тут знову могло стати у пригоді українське питання, що було «ахіллесовою п'ятою» обох держав [8, 446].

У другій половині березня, під час зустрічі польського посла Й. Ліпського з Й. Ріббентроном, останній знову висунув ультиматум Польщі. 26 березня Варшава офіційно його відхилила. Небажання поляків йти на територіальні поступки не могло зупинити німецьку експансію. У Берліні було заплановано перед вирішальним ударом на Захід розгромити Польщу. 3 квітня визначено остаточний термін нападу на Польщу – не пізніше 1 вересня 1939 р. 11 квітня був затверджений план агресії проти Польщі – «Вайс» [10, 110].

Німці планували використати український чинник у військовому конфлікті з Польщею. При цьому лідери Німеччини надавали великого значення моральному виправданню своєї майбутньої агресії. Починаючи з аншлюсу Австрії, вони використовували одну й ту ж саму тактику нападу – розвал держави-жертви зсередини. Ця тактика спрацювала в Чехословаччині і мала бути використана проти Польщі. Принагідно підкреслимо, що у чехословацькому випадку «українська проблема» добре прислужилася гітлерівцям. Тому не дивно, що її знову прагнули використати у польському варіанті. Услід за закарпатцями прийшла черга західних українців стати розмінною монетою у великій грі Гітлера.

Таким чином, Німеччина вирішила розіграти «українську карту» для підризу внутрішньополітичного становища Польщі. У Берліні почали підбирати відповідний матеріал для пропагандистських акцій, у яких на перший план ставилася теза «Польща – друга мозаїчна держава» та висувалося завдання таврувати політику терору, здійснювану Польщею щодо національних меншин, зокрема української. Ці акції мали на меті вплинути на світову громадськість і польське населення, домогтися розколу польської нації та інсценувати повстання проти політичного керівництва. Зокрема, у Східній Галичині планувалося підготувати українське населення до виступу проти польської держави і у відповідний момент штовхнути його на повстання, яке б одразу підтримали німецькою зброєю та добре вишколеними та територіями Третього Рейху українськими військовими загонами. Подібні акції планувалися й на Волині. Тобто вогнище нестабільності в українських районах Польщі дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах [15, 21].

До підготовки повстання були підключені різні відомства. Найбільш інтенсивну діяльність розгорнув Абвер – управління розвідки і контррозвідки при верховному головнокомандуванні збройних сил Німеччини. Головне завдання, що ставив перед собою його другий відділ (диверсії і «психологічної війни») – знищення на території майбутнього противника важливих сировинних і промислових об'єктів, організація терористичних актів, нагнітання атмосфери нестабільності, інсценування повстань. В обов'язки відділу входила також організація «п'ятої колони», яка мала політично розкласти зсередини майбутню жертву агресії. Підготовку українського повстання вів за директивами Абверу ІІ начальник 2-го відділу 8-ї резидентури Бреслау. У своїй діяльності Абвер спирався також на ОУН, з якою ще у 1938 році налагодив тісний контакт [5, 72].

Активну діяльність у тому ж напрямі розгорнуло німецьке консульство у Львові. Німці, які багато років добивалися відкриття цього консульства, врешті виторгували його, погодившись на спільний польсько-угорський кордон і відступивши від Карпатської України [15, 21]. Приглушивши таким чином українське питання в Закарпатті, німці відкрили консульство у Львові, щоб активізувати його на іншому відтинку етнічних українських земель. Це ще раз доводить, що всі їх дії щодо українців підпорядковувалися винятково загарбницьким планам. Німецьке консульство у Львові,

кероване Зеельсом, залучило до співпраці, крім націоналістів, легальні українські партії та організації, що діяли на території Польщі [11, 227].

Однак міжнародна ситуація у березні–квітні 1939 р. складалася не на користь Німеччини. Великобританія та Франція після ейфорії, породженої сподіваннями на тривалий мир після Мюнхена, поступово усвідомлювали німецьку загрозу і необхідність відсічі агресивним намірам Гітлера. Стурбованість Лондона і особливо Парижа викликала наростаюча небезпека німецької агресії в західному напрямку. Якщо раніше Захід сподівався, що методом «розв'язаних рук на Сході» спрямує вістря німецького експансіонізму на Радянський Союз, то з другої половини березня, після окупації Чехії, ці надії почали втрачати свій сенс. 26 березня повноважний представник СРСР у Франції Я. Суриц інформував Москву: «Незважаючи на те, що останні німецькі захоплення відбулися у Східній Європі і ще більше наблизили Німеччину до наших кордонів, версія про «східний» або, точніше, радянський напрям агресії поступово поступається місцем упевненості (хоча б у відповідальних політичних діячів), що наступний удар Німеччина готує проти Заходу» [13, 184].

Перед лідерами Третього Рейху постало завдання запобігти союзу між Лондоном, Парижем та Москвою. 16 квітня в Римі відбулася зустріч Тюрінга і Муссоліні, на якій обговорювалась можливість зближення між Антиккомінтернівським пактом та СРСР. Муссоліні не заперечував проти такого розвитку подій. Однак відзначив, що його уможливить лише відмова Гітлера від України. Герінг запевнив, що фюрер не має на Україну жодних посягань [7, 3].

Тим часом, з другої половини квітня 1939 р. у Берліні почали розробляти плани зближення з СРСР. Одним із шляхів до нього могло стати українське питання, яке, як засвідчили події Карпатської України, дуже турбувало Радянської Союз. Зі свого боку, керівництво Рейху, враховуючи можливість німецько-польської війни, вважало за необхідне приготуватися до співпраці у сфері української пропаганди. Оскільки таку співпрацю не вдається імпровізувати, варто було зайнятися її підготовкою, принаймні на ідеологічному та кадровому відтинку.

Як відомо, радянське керівництво не приєдналося до англо-французьких гарантій ряду європейських країн. Сталін, прагнучи скористатися зручним геополітичним становищем СРСР, висунув неприйнятну не лише для Великобританії і Франції, а й, насамперед, для країн – потенційних жертв агресії, зокрема і Польщі, – вимогу про вступ на їх територію у мирний час Червоної Армії під приводом виникнення «непрямої агресії». Питання проходу своїх військ через коридори на теренах Західної України радянська дипломатія висувала, починаючи з середини 1939 р., як ключове і принципове, що зайвий раз свідчить про інтерес Москви до Галичини, Волині й інших українських земель, що входили до складу Польщі.

У зв'язку з цим, можна припустити, що наприкінці квітня Сталін уже мав повну інформацію про наміри Гітлера розв'язати «польську проблему» військовим шляхом. Це, у свою чергу, створювало ризик для Радянського Союзу бути втягнутим у велику війну і «нічого з того не мати». Тому досягнення угоди з нацистською Німеччиною стало пріоритетним завданням радянської зовнішньої політики.

Якщо до кінця квітня українське питання у Берліні розглядали насамперед як розгром Польщі, то на початку травня і в наступні місяці 1939 р. воно стало предметом торгів з Радянським Союзом. 2 травня Й. Ріббентроп повідомив радника бюро, Міністра закордонних справ Німеччини П. Клейста, що «українська акція в Польщі (йшлося про українське повстання у Східній Галичині, – В. К.) не відбудеться, якщо буде повністю усунена небезпека нападу з боку СРСР». 8 травня Сталін отримав про це донесення. Прочитавши його, він підкреслив інформацію, що стосувалася залежності вибуху українського повстання в Польщі від позиції СРСР [1, 16].

Західні держави, дізнавшись про спроби поліпшення радянсько-німецьких стосунків, вдалися до відповідних контрзаходів. 24 травня прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен заявив, що у важливих пунктах з СРСР у загальних рисах досягнуто домовленість. Це, у свою чергу, підштовхнуло Берлін до активних дій, які було відображено у спеціальній урядовій інструкції. Центральним її пунктом було питання про Польщу: «Якщо все ж, усупереч нашому бажанню, справа дійде до військових ускладнень з Польщею, то, за нашим твердим переконанням, це в жодному випадку не повинно привести до зіткнення з інтересами Радянської Росії. Ми уже сьогодні можемо сказати, що при врегулюванні тим чи іншим чином німецько-польського питання російські інтереси по можливості будуть враховані» [10, 167]. Загалом в інструкції було 11 пунктів, які демонстрували німецьку готовність до покращення відносин з Радянським Союзом.

Тим часом зовнішньополітичне керівництво Польщі було надто стриманим у визначенні своїх намірів. На початку травня 1939 р. заступник наркома іноземних справ СРСР В. Потьомкін відвідав Польщу. Він намагався переконати міністра закордонних справ Польщі Й. Бека, що співвідношення сил в Європі вимагає зміни позиції Польщі, що можливість ефективної англо-французької допомоги Польщі на випадок війни сумнівна, що без підтримки СРСР полякам себе не відстояти і, що головне, СРСР не відмовив би в допомозі Польщі, коли б вона цього забажала. На це польська сторона відповіла, що не бачить можливості укласти радянсько-польський пакт про взаємну допомогу і не зацікавлена в радянських гарантіях недоторканності кордонів держав-сусідів СРСР в Європі.

Місія Потьомкіна в Варшаву не дала результатів, хоч змін політики відносно СРСР прагнули відомі польські діячі, і не тільки ліві. Так, генерал В. Сікорський записав з цього приводу у щоденнику таке: «Військовий союз Італії і «Третього рейху» повинен прискорити об'єднання Європи проти Німеччини. Коаліція якомога швидше повинна охопити Радянську Росію. Без опори на Росію блок не переможе. Сам факт досягнення угоди з Росією значно зміцнить шанси збереження миру» [14, 16].

22 травня 1939 р. Німеччина й Італія підписали Сталевий пакт. 23 травня у вузькому колі вищих чинів рейху Гітлер заявив: «Справа не в Данцігу. Для нас мова йде про розширення життєвого простору і забезпечення постачання... Тому польське питання обійти неможливо, залишається лише одне рішення – при першій сприятливій можливості напасти на Польщу... Задача в тому, щоб ізолювати Польщу. Її ізоляція має вирішальне значення» [9, 412–413].

25 травня радянський повпред у Варшаві П. І. Шаронов відвідав Й. Бека і заявив про увагу і співчуття радянських людей Польщі, про готовність СРСР допомогти Польщі. Але Бек 9 червня 1939 р. дав вказівку послу Польщі в Лондоні заявити керівництву Великобританії: «Ми не можемо погодитися про згадування Польщі в договорі, укладеному між західними державами і СРСР, а радянську допомогу Польщі її уряд вважає недопустимою» [2, 75].

Між тим, Англія і Франція й не прагнули до ефективного політичного і військового союзу з СРСР. Великобританія вела таємні перемовини з Німеччиною, намагаючись ціною ще одного Мюнхена за рахунок Польщі спрямувати німецьку агресію на схід, проти СРСР. Як виявилось пізніше, правлячі кола Великобританії розглядали питання про відмову від англо-франко-радянських переговорів взагалі і про укладення союзу з Німеччиною, спрямованого проти СРСР. Разом з тим, як стало відомо радянському повпреду в Лондоні, британський уряд здійснював тиск на Польщу, рекомендуючи їй «помірність у питанні про Данціг» тобто, просто кажучи, капітуляцію перед Німеччиною [9, 693].

22 липня 1939 р. радянські засоби масової інформації повідомили про поновлення перемовин про торгівлю і кредит між Німеччиною і СРСР. 25 липня Великобританія і Франція дали згоду на запропоновані Радянським Союзом переговори з військових питань, але тільки 11 серпня в Москву прибули їх делегації на чолі з особами другорядних рангів, які не мали повноважень на підписання угод. Колишній англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж назвав «неприпустимою образою уряду направлення в Москву другорядного чиновника для переговорів» [6, 18].

Радянська делегація була уповноважена підписати воєнну конвенцію з питань організації воєнної оборони Англії, Франції і СРСР проти агресії в Європі. Радянський план спільних дій передбачав прохід Червоної Армії через чітко визначені райони Польщі і Румунії на допомогу їх військам, без чого ніякі плани відсічі агресору не мали реального обґрунтування. Але Польща була категорично проти. Напередодні першої англо-франко-радянської зустрічі, 10 серпня, італійський посол у Москві дізнався у польського, що Польща не пропустить радянські наземні війська. Так само вона не дасть можливості радянським літакам скористатися своїми аеродромами.

Перед делегаціями Англії і Франції на трьохсторонніх переговорах у Москві була поставлена тільки одна практична ціль: тягнути час до 1 жовтня, з тим розрахунком, що восени Німеччина війни не розпочне. Західні держави залишали Польщі і Румунії власноручно захищати свої території (це – «їх справа»), а власні воєнні дії вести тільки із заходу, що прирікало на розгром німцями польської і румунської армій. Тому радянська сторона вважала цілком важливим, щоб збройні сили Польщі і Румунії не були знищені, а їх ресурси захоплені, і пропонувала, щоб СРСР, Великобританія і Франція зобов'язались негайно після початку німецької агресії виступити на їх захист. Радянська делегація висловила думку, що прояснити позицію Польщі має Франція, з якою Польща уклала союзний договір, а також Англія, яка взяла на себе зобов'язання стосовно Польщі.

Міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне 16 серпня дав вказівку послу в Польщі Л. Ноелю заявити Беку про необхідність для польського уряду «прийняти російську допомогу». У той же час британська підкомісія комітету начальників штабів прийшла до висновку про доцільність з воєнного погляду радянських пропозицій [2, 145–146].

Але переговори не зрушили з місця. Варшава не відповідала. Лише 20 серпня Бек повідомив Париж про недопустимість для держав, що радяться в Москві, обговорювати питання про воєнне використання території іншої суверенної держави. «Польщу з Радами не зв'язують будь-які воєнні договори, і польський уряд такі угоди укладати не збирається» [6, 21].

Саме в цей момент радянське керівництво прийшло до переконання, що Великобританія і Франція прагнуть підставити СРСР під удар німецьких армій, не зв'язуючи себе зобов'язаннями. Глухий кут трьохсторонніх переговорів означав для СРСР (та й не тільки для нього) фактичний крах концепції колективної безпеки, провал спроб створення антигітлерівської коаліції.

У цій ситуації радянський диктатор дав наказ припинити переговори з Англією й Францією і 23 серпня СРСР підписав Договір про ненапад з Німеччиною, який отримав назву «пакт Ріббентропа–Молотова». Сам договір підтвердив відмову обох сторін від участі у воєнних діях, одна проти одної. Ціна угоди містилася в таємному додатковому протоколі, долученому до договору такого змісту: «У зв'язку з підписанням пакту про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік нижче підписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла і Сан.

Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бесарабії. Німецька сторона заявляє про її повну політичну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол зберігається обома сторонами у цілковитій таємниці» [12, 43].

Таким чином, фактичний поділ Центрально-Східної Європи не залишав місця для незалежної Польської держави. Радянсько-німецький пакт викликав шок у європейській громадськості.

Підписання договору розв'язало руки Гітлеру. 25 серпня 1939 р. він дав наказ наступного дня завдати удару по Польщі. Однак 25 серпня Польща і Великобританія підписали Договір про взаємну допомогу. Це змусило Гітлера відкласти напад і прозондувати ґрунт відносно можливих дій Англії та Франції. 29 серпня Гітлер представив британському послу в Берліні Гендерсону можливі умови порозуміння з Польщею, які виходили за межі попередніх вимог. У них йшлося про проведення плебісциту на польському Помор'ї із залученням німців, які мешкали тут до 1918 р., створення міжнародної слідчої комісії для вивчення скарг національних меншин у Польщі тощо. Усе це мало на меті забезпечити Німеччині алібі та перенести відповідальність за конфлікт на Польщу. Одночасно німці вдалися до низки провокацій на польсько-німецькому кордоні, найголоснішою з яких був інсценізований напад переодягнених у польські мундири в'язнів німецьких концтаборів на німецьку радіостанцію в Глівіце, організований керівництвом Управління безпеки 31 серпня 1939 р. Ця провокація стала формальним приводом для початку агресивних дій Німеччини. Коли Гітлер переконався в нереальності атаки на Німеччину з боку заходу, то 31 серпня 1939 р. дав наказ почати наступ о 4 год 45 хв. 1 вересня 1939 р. у визначений термін німецькі війська перейшли кордон.

Німецькі війська, зосереджені на кордонах з Польщею, мали величезну кількісну і технічну перевагу над польськими. Вони сконцентрували 1,8 млн солдатів, в тому числі 70 піхотних, 6 танкових, 7 моторизованих дивізій, 2 повітряних армії, які мали на озброєнні 2800 танків, понад 2000 літаків,

близько 11 тис. гармат і мінометів, велику кількість автомобілів. Польська сторона мала у своєму розпорядженні понад 1,1 млн солдатів, близько 600 танків і 400 літаків, 2400 гармат. Співвідношення сил між Польщею і Німеччиною виглядало в кількісному співвідношенні в солдатах як 1:1,5; артилерії – 1:4,5; танках – 1:5,3; літаках – 1:5 [12, 490].

Польські збройні сили були розміщені по всій довжині польсько-німецького кордону, який півколом тягнувся з півночі до півдня на понад 1500 км, залишаючи чималі «пустки» для дій противника. Польський план оборони під назвою «План Зет» був опрацьований лише у 1939 р. і спирався на розрахунок, що проти Німеччини одночасно виступлять Франція та Великобританія. Перед польськими воєнними угрупованнями ставилися лише оборонні завдання. Країна не була підготовлена до війни на два фронти. Дипломатичні реверанси в бік Гітлера й недооцінка загрози, яка випливала з міжнародного розкладу сил, дорого коштували Європі загалом і Польщі зокрема.

Напередодні Другої світової війни і Україна, і Польща опинилися в епіцентрі передвоєнної політики провідних європейських країн, що було викликано необхідністю перерозподілу сфер впливу в Центрально-Східній Європі для вирішення у своїх інтересах територіальних, економічних, політичних, військових, демографічних і інших питань.

Польща стала першою жертвою війни гітлерівської Німеччини і полігоном для випробування расистських теорій знищення цілих народів. Польща стала першою державою в Європі, народ якої піднявся на захист свого національного існування, повів справедливу війну проти фашизму, поклав кінець так званім «мирним» завоюванням нацистської Німеччини. Однак безперечним залишається той історичний факт, що у критичний момент, в кінці серпня 1939 р., санаційний режим Польщі перешкодив створенню системи колективної безпеки в Європі, антигітлерівської коаліції.

Українська РСР у складі СРСР була втягнута у вир передвоєнних політико-дипломатичних прорахунків, допущених як керівництвом Радянського Союзу, так і західних держав, що в подальшому значною мірою сприяло загостренню відносин між двома сусідніми народами, призвело до кривавих сутичок, депортацій та інших негативних явищ у житті українського і польського народів.

Список використаної літератури

1. Безыменский Л. А. Советско-германские договора 1939 г. : новые документы и старые проблемы / Л. А. Безыменский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 10–18.
2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. – М. : Политиздат, 1973. – 440 с.
3. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
4. Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / В. С. Коваль // Історичні зошити / АН України, Ін-т історії України. – 1991. – № 1. – С. 8–16.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1993. – 288 с.
6. Парсаданова В. С. Трагедия Польши в 1939 г. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1985. – № 5. – С. 11–26.
7. Полянський П. Між Гітлером і Сталіним. «Українська карта в дипломатичній грі двох диктаторів» / П. Полянський // Наш час. – 1992. – № 2. – С. 3.
8. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року / Наталія Свідерська // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – № 7. – С. 445–458.
9. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.). – М. : Политиздат, 1971. – 700 с.
10. Фляйшхауэр Й. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауэр. – М., 1991. – 276 с.
11. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – Киев, 1983. – 240 с.
12. Якушевський А. С. Радянсько-німецький договір 1939 р. / А. С. Якушевський // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 39–47.
13. Choinowski A. Kocierpcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1978. – 310 s.
14. Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę w 1939 r. – Warszawa, 1987. – 228 s.
15. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie // Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.